

ОБРАЗ МІСТ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ПОДОРОЖНІХ ПУТІВНИКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ

Дана стаття присвячена висвітленню образу південноукраїнського міста у подорожніх путівниках російських мандрівників ХІХ ст. Відмічається, що в їх описах аналізуються загальні відомості про міста Півдня України, подаються короткі статистичні дані. Характеризуються також міські громади, їх образ та стиль життя, соціальні, національні, релігійні особливості співіснування, надається опис владних структур міст та регіону. Значна увага в описах мандрівників приділена природі та історичному минулому краю. Презентується міський соціально-економічний розвиток південноукраїнських міст та відомості про головні й неординарні подробиці міського життя, які не увійшли до статистичних відомостей, а тому виступають неоціненними джерелами з історії побутового міського життя і культури. Зроблені висновки, що мандрівники знаходили міста південноукраїнського регіону особливими, новими і оригінальними, в яких ритм життя був специфічним, відмінним від інших регіонів.

Ключові слова: Південь України, міський простір, місцеве управління, міське самоврядування, подорожні записки, мандрівники.

У сучасних умовах українського державотворення та гібридної війни на Сході України зростає роль у вивченні історії південноукраїнських міст кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. з метою спростування імперського штучного «проекту Новоросія» та доведення переважного значення українського та європейського фактору в розвитку українських земель. Міста Півдня України були центрами влади в регіоні, мали неповторний колорит, надавали можливість ближче познайомитися з життям європейців і першими увійшли у процес модернізації. Саме цим і визначається актуальність теми дослідження.

Інтерес до осмислення образу південноукраїнського міста у путівниках мандрівників визрів ще в першій половині ХІХ ст. На сторінках Записок Одеського товариства історії та старожитностей і Відомостей Таврійської вченої архівної комісії А. Гурлянд [5], Н. Надеждін [13], К. Зеленецький [9], Н. Гудзій [6] робили публікації щодо описів російських мандрівників до південноукраїнських міст. До їх характеристики автори підійшли достатньо критично, описуючи не тільки характер мандрівки, а й надаючи критичні зауваження щодо помилок, особливо у статистичних даних.

У радянські часи міська тематика згадувалася фрагментарно, в основному у світлі критики діяльності міських самоврядних установ, наприклад, у праці Л. Веліхова [2]. Дослідження О. Дружиніної [8] та Б. Миронова [12] насичені статистичними даними про соціальний, національний, релігійний склад міських мешканців.

Зі здобуттям Україною незалежності у 1991 р. посилилась увага до історії південноукраїнських міст. Останнім часом вийшло багато наукових досліджень з містознавчими сюжетами, наприклад В. Константинової [11], А. Дорошевої [7] та інших, присвячених етнічному, муніципальному, соціальному, релігійному життю південноукраїнських міст.

Серед питань, що не привертали значної уваги попередніх дослідників, можна виділити аналіз образу південноукраїнського міста, що презентувався російськими та іноземними мандрівниками.

Зважаючи на це, метою даної статті є висвітлення образу південноукраїнського міста в путівниках російських мандрівників кінця XVIII – першої половини XIX ст. В їхніх описах містяться відомості про подробиці міського життя, які не увійшли до статистичних відомостей, а тому вони виступають неоціненними джерелами з історії побутового міського життя і культури. А найголовніше полягає в тому, що самі росіяни бачили південноукраїнські міста зовсім не російськими, а європейськими.

Південь України, інкорпорований Російською імперією в кінці XVIII ст., став «новим» регіоном для держави, а тому цікавив науковців та простих мандрівників історичним минулим, географічними особливостями та специфічним образом життя. Регіон відвідала велика кількість експедицій, що залишили неординарні згадки про побутові умови життя місцевих мешканців у подорожніх записках.

Серед мандрівників були: В. Ізмайлов (російський письменник та мандрівник); П. Сухтелін (Оренбурзький губернатор, дворянин, генерал); П. Сумароков (російський письменник, залишив по собі публікації «Путешествие в Крым (и Бессарабию)» і «Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду», що відзначаються ліричним сприйняттям дійсності, в якій він опинився на Півдні України); М. С. Всеволозький (1772–1857), який мандрував Півднем України у 1836–1837 рр. на 64 році життя (російський дворянин, державний і політичний діяч, Тверський цивільний губернатор (1817–1826), Кавалер ордена Святого Георгія IV ступеня); А. П. Демидов (російський науковець, почесний член Санкт-Петербурзької Академії Наук); О. С. Афанасій-Чужбинський (працював у морському міністерстві Російської імперії, канцелярії воронезького губернатора, був редактором газети «Воронезькі губернські відомості»).

Під час подорожей російські мандрівники відвідали Катеринослав, Олександрівськ, Берислав, Олешки, Сімферополь, Севастополь, Керч, Феодосію, Карасу-Базар, Одесу, Херсон, Миколаїв тощо, оскільки саме містам належала особлива роль в освоєнні соціокультурного простору і вони надавали можливість познайомитися ближче з життям Півдня України.

Для того, щоб описати відвідані міста, мандрівники зупинялися в них на декілька днів і надавали їхню характеристику за кількома критеріями: назва міста та його статус, географічне положення, національний склад, місцева влада, архітектура, культура та побут місцевих мешканців, освіта, відмінності між містами, перспективність подальшого існування. Зазвичай мандрівники для

опису міст користувалися такими термінами як: «красиве-некрасиве», «корисне-некорисне», «зручне-незручне», «сумне-веселе», «перспективне-безперспективне» тощо. Критерії для цих визначень були суб'єктивними і залежали від глибини зіставлень з містами Росії та Західної Європи.

Значна частина подорожніх матеріалів путівників представляє собою порівняння південноукраїнських міст з давньогрецькими полісами у Північному Причорномор'ї. У своїх роздумах автори надавали перевагу минулому життю, як більш яскравому та епічному у порівнянні з сучасним становищем, яке відродилося, за їх твердженнями, тільки завдяки старанням Російської імперії. Однак вони все ж визнавали, що багато користі для соціально-економічного потенціалу міст Півдня України зробили іноземці.

Російські мандрівники перебували на Півдні України з різною метою: здійснити мрію, зробити паломництво, оцінити військовий потенціал, познайомитися з пам'ятками старовини. По собі вони залишили опубліковані подорожні путівники, в яких виклали багато спостережень. Головна мета їх публікацій – надання читачу відомостей про місцевості, які вони відвідали. У той же час, вони ніколи не втрачали можливість описати власні переживання, тож їх праці часто відзначаються лірично-сентиментальним сприйняттям дійсності.

У подорожніх записках викладено велику кількість фактичного та статистичного матеріалу, схарактеризовані населені пункти, які проїздили мандрівники. Багато міститься розповідей про природні, історичні, етнографічні та побутові умови життя місцевого населення. Природні умови описані дуже яскраво – мандрівники пояснювали це переконанням, що саме в природній красі полягає справжнє багатство, яким повинна володіти людина і яким не може пишатися навіть заможний столичний мешканець.

Уява авторів подорожніх записок сильно розігрувалася, коли мова йшла про історичне минуле, яке асоціювалося з епічністю і поетичністю давньогрецького періоду та героїкою виграних Росією війн. Водночас, запорозькі козаки та кримські татари сприймалися як дикі варвари, які призупинили розвиток квітучих міст, що призвело до їх занепаду. Згодом, за їх переконанням, південноукраїнські міста Росія змогла повернути до життя, але у порівняннях сучасного і минулого перевага надається давньогрецькому періоду.

У цілому, російські мандрівники описали живу картину міського простору Півдня України у простій для читача формі.

Найперше, що цікавило російських мандрівників під час відвідання Півдня України, – це визначення назви міст та їхнього статусу. Слід звернути увагу, що авторами подорожніх записок не завжди вирізнявся міський статус із адміністративно-територіальним визначенням. Так, наприклад, Катеринослав, Херсон, Сімферополь визначалися як губернські міста, Миколаїв – адміралтейське місто, Олешки, Берислав, Олександрівськ – повітові. Водночас, П. Сухтелен [5, с. 16-17] називає Одесу військовим містом, а М. Всеволозький [3, с. 46-69], А. Демидов [6, с. 69-112] та В. Ізмайлов [10, с. 102-244] визначають місто як виключно торговельне. Також, В. Ізмайлов означає Херсон як купецьке місто. Незрозумілими фактами для О. Афанасія-Чужбинського виявилось те, що

Херсон був губернським містом, а Олешки, Берислав, Олександрівськ – повітовими [1, с. 112-144], адже за зовнішнім виглядом вони зовсім мене відрізнялися одне від одного. Назви міст, у цілому, критиці не піддаються, але М. Всеволозький, розмірковуючи над назвою «Сімферополь», так і не збагнув, чому місто отримало таку назву і дійшов висновку, що найменували його так «произвольно» [3, с. 146-269].

Наступна тема, яка цікавила мандрівників, – це національний склад південноукраїнських міст. Абсолютно всі відмічали полінаціональність міст, зокрема, вказували на проживання в південноукраїнських містах: *росіян* (в основному вони були купцями, чиновниками), *українців* (міщани, візники, торговці, рибалки, чумаки, які мирно відпочивали між волами); *євреїв* (підкреслено, що їх було дуже багато та вирізнялися вони серед інших мешканців міст більшою інтелігентністю; представлені в образі знавців вишуканої музики та опери, займалися комерцією, торгівлею, промисловістю; В. Ізмайлов підкреслював, що в Херсоні більшість євреїв розмовляють німецькою мовою, а у Феодосії вони вважаються людьми освіченими і поважними) [10, с. 156-289]; *греків, італійців, вірмен, молдаван* (торговці); *німців, французів* (купці, біржовики, власники магазинів; відмічено, що німці люблять пити каву без цукру); *шведів* (колоністи, які приїждять в міста отримати освіти та поторгувати); *татар* (дрібні торговці, млинарі, баштанники); *циган* (представлені в образі шахраїв) та багато інших народностей.

Найбільш модернізованими автори подорожніх путівників вважали росіян, німців, греків, французів, шведів, італійців. Особливо підкреслена модернізація росіян, оскільки вони швидко відійшли від архаїчного традиційного життя, погодилися, припинили носити традиційний одяг та вбралися на європейський манер, вивчили декілька іноземних мов. Найвищим проявом модернізованості для російських мандрівників видавався той факт, що жінки переставали носити традиційний кафтан.

Частково, за свідченнями мандрівників, модернізованими були українці, євреї, молдавани, вірмени. Підкреслена модернізованість представників чоловічої статі та молодого покоління. Якщо старше покоління ще розглядало традиції як основу суспільного життя, то молоді вже жили і вдягалися на західноєвропейський манер і не використовували елементи традиційного одягу. Водночас, жінки у більшій мірі продовжували жити елементами традиційності.

Найменш модернізованими національностями визнавалися кримські татари і цигани, які взагалі не відійшли від традиційності і прояви модернізованої Європи не сприймали.

Серед соціальних станів найбільш модернізованим визнавалися вільні матроси. О. Афанасій-Чужбинський у Нікополі та Олешках помітив, що саме вони є більш прогресивними у своїх поглядах на життя, а в їхніх будинках було багато елементів західноєвропейського побуту. Навіть бідні родини обов'язково купували собі англійський посуд, хоча грошей часто не вистачало на придбання їжі [1, с. 146-324].

У цілому, робився загальний висновок про те, що мешканці Півдня України зробили значний крок вперед у плані модернізації. Стиль і ритм життя нагадував західноєвропейський, що дало змогу М. Всеволозькому назвати південноукраїнський регіон «Русской Италией» [3, с. 289-356].

Про місцеву владу мандрівники згадують фрагментарно. Вони не розділяють міське самоврядування та губернське керівництво. Для них важливо те, що керівні посади обіймають росіяни. Можна зустріти лише поодинокі фрагменти про адміністрацію губерній. Іноді зустрічаються згадки про цивільних губернаторів і військових генерал-губернаторів. Найпомітнішою фігурою у записках є М. Воронцов, який виглядає блискучим менеджером, будує палаци, піклується про добробут кожного мешканця незалежно від станової, національної та релігійної ознаки та перевершує здобутки Дюка де Рішельє. Російські мандрівники визнають, що багато для розвитку південноукраїнських міст зробили іноземці, але на їх погляд М. Воронцов перевершив усіх попередників і завдяки його старанням регіон виглядає повноцінною Європою, в якій життя більш легке, цікаве та веселе. Лише О. Афанасій-Чужбинський згадує про існування міського самоврядування в деяких містах. Так, наприклад, описуючи Олександрівськ, він відзначав, що будинки міських громадських установ знаходяться в жахливому стані. Згадувалась міська ратуша у Бериславі через той факт, що міські депутати встановили монополію на продаж квасу [1, с. 246-389].

Наступним етапом спостережень була міська архітектура. До цього питання автори подорожніх записок підійшли диференційовано і описали тільки те, що їх найбільше вразило, що створило загальне враження від відвіданих міст. Здебільшого архітектоніка та планування міст позитивно дивували мандрівників. Описи міської архітектури не перевантажені деталями, адже занотовувалися поверхневі суб'єктивні спостереження. Головним чином, увага зосереджена на зовнішньому вигляді будинків, які подобались або не подобались мандрівникам. Так, наприклад, характеризуючи Сімферополь, М. Всеволозький звертає увагу, що російська частина міста побудована на західноєвропейський манер (громадський сад мав планування в англійському стилі), а стара частина – мала забудову в азійському стилі. Говорячи про Одесу, М. Всеволозький відмічав, що всі будинки побудовані у західноєвропейських стилях, вирізнялися пишністю і красою, розкішшю і багатством. Найбільше його вразив одеський театр [3, с. 289-356].

А. Демидова величчю проведених робіт з міської забудови вразив Севастополь. Описи ж Херсона та Миколаєва у нього достатньо поверхневі, хоча деякі особливості охарактеризовані дуже тонко. Так, наприклад, Миколаїв А. Демидова здивував довжиною вулиць та будинками, фасад яких вирізнявся величністю, але внутрішнє убранство було схоже на облаштування бідного житла. Мандрівниками відмічалася наявність такої кількості бруду та пилу, що навіть важко було наважитися перейти площу або вулицю. Але якби там не було, Миколаїв А. Демидов оцінив схвально, все в ньому було гарно і вишукано, але тільки зовнішньо, а внутрішньо – все в ньому нагадує про недобудованість,

незавершеність планування. Хоча в географічному відношенні місто збудовано правильно і логічно, легко доставляти продовольчі товари та інші речі, хоча переправа через Буг була незручною. У Херсоні на А. Демидова більше всього справила враження велика кількість млинів: вітряних, водяних, шестикрильних та інших. Їх робота здавалася мандрівнику дивною [6, с. 248-398].

Кримські міста, в цілому, не відзначалися пишністю архітектури та визнавалися відвідувачами занепадаючими. Найбільше, що в них цікавило мандрівників, так це пам'ятки давньогрецької та італійської архітектури. Наприклад, Карасу-Базар як місто залишило у мандрівників негативне враження. Вулиці були брудними і погано вимощеними, наповненими численними лавками, що були захищені від сонця та дощу простими тентами на кривих стовпах, та різного роду кав'ярнями, в яких відпочивали на диванах татари, караїми, вірмени і повільно палили тютюн, лише зрідка один з одним про щось розмовляючи. У Феодосії та Керчі А. Демидова найбільше вразили давньогрецькі пам'ятки історії та археологічні музеї [6, с. 289-356].

Архітектура Олександрівська і Катеринослава не сподобалась О. Афанасію-Чужбинському. Він зауважував, що головна вулиця Катеринослава нагадує Невський проспект у Петербурзі, однак у цілому більшість будинків схожі на сільські. Найкращими будинками у Бериславі для нього були синагога, купецький дім та дві церкви. Водночас мандрівник помітив одну особливість, яка не зустрічалася в інших містах – у кожному будинку були шпаківні. Херсон справив на О. Афанасія-Чужбинського подвійне враження. Здалеку, коли мандрівник під'їздив до міста, воно здалося йому доволі гарним. Однак, опинившись у самому місті, відмічав, що будинки зблизька виявилися не красивими, а під час дощу вулицями пройти виявлялося зовсім неможливо. Центральне місце в архітектурі Херсона він відводив Катерининському собору, гарному, на його думку, хоча і невеликому. В Олешках, на його думку, всі будинки мали селянський вигляд. В архітектурному плануванні це місто, за визначенням мандрівника, було квадратною площею з собором посередині [1, с. 246-389].

В. Ізмайлову в архітектурному плані сподобався Херсон. Для нього простота архітектури означала наближеність до Бога. Мандрівнику найбільше приглянувся Катерининський собор і пам'ятник Джону Говарду, якого він особисто вважав найвеличнішою людиною, що прожила життя і померла заради інших, а не для себе.

У Миколаєві В. Ізмайлова вразили будівля адміралтейства, суда і соборна церква Св. Георгія, яка стала для нього прикладом «вкуса и нежности». В архітектурі міста, за його свідченнями, царювала простота та суміш різних фарб, що поселило в душі мандрівника почуття романтизму. У цілому, архітектура Миколаєва надала В. Ізмайлову відчуття витонченості.

В Очакові у мандрівника склалося подвійне відчуття. З одного боку – розруха старої частини міста, а з іншого – процвітання нової. Найбільше вразили міська ратуша, територія карантину і фонтан.

В Одесі В. Ізмайлов відмічав, що будинки красиві, порівнював місто з Ригою і зазначав, що Одеса була найкрасивішим містом [10, с. 212-328].

Найбільше місця у подорожніх записках російських мандрівників приділено побутовому життю південоукраїнських міст. Головними цінностями місцевих мешканців, за їх свідченнями, були: гостинність, мир, спокій, комерція, торгівля, «невозмущенная душа, чистая совесть, искреннее к людям расположение и ограниченные желания». Багатство тут не принижувало бідності, господарі сильно не відрізнялися від найманих працівників, а стани не сильно різнилися. Мова не була бар'єром для спілкування, а різні релігійні течії мирно між собою уживалися. Так, спостерігаючи особливості побутово-релігійного життя, П. Сумароков доходить висновку, що воно сильно відрізняється від того, яке бачив на Півночі Росії. У кримських містах він звертає увагу на толерантність між представниками різних конфесій, а головним було те, що всі служать Богу, а не царю. У всіх народів, що населяли міста, різний побут, традиції, а зрівнює усіх в правах природа і кожен намагається в ній досягнути і знайти власного Творця. Наприкінці своїх роздумів мандрівник звертається до тих, хто проживає на Півночі Росії і радить їм приїхати у Крим, щоб злі серця отримали, нарешті, спокій. У П. Сумарокова склалося враження, що мешканці столиць перебувають у розгульному житті, в якому панує мода та розкіш. На противагу, у Криму – Едемський сад, що символізує спокій, щирість і насолоду на березі моря [14, с. 89-198].

Інший російський мандрівник, М. Всеволозький, говорив про люб'язність мешканців південноукраїнських міст. Тільки прибувши до регіону він одразу зрозумів, що життя тут суттєво відрізняється від російської частини імперії. На Півдні України мешканці доброзичливіші, більш привітні, люб'язніші. Для нього стиль життя південноукраїнських міст нагадував західноєвропейський. Тут було, на його думку, все, що могло насолодити життя і надати спокій людині. Описуючи кримські міста, він говорив про спокійний ритм життя, відсутність поспіху людей, повільність. Зайшовши подивитись, як працює млин, він побачив, як працівники грають у карти. Водночас мандрівник відмічав, що міста швидко розбудовуються, з'являються вишукані будинки, готелі, численні лавки, магазини, склади та інші будівлі.

У Сімферополі М. Всеволозький мешкав в готелі француза Амабля, який раніше працював поваром у Петербурзі і з моменту приєднання Криму до Російської імперії вирішив, що для нього з'явилися нові можливості відкрити власний бізнес у Сімферополі. Пропрацювавши тут декілька років, Амабль прийшов до висновку, що Росія – неосвічена країна, дика і варварська, оскільки його кулінарний талант виявився недоречним для місцевих мешканців. Тут не цінували страви французької кухні, лише декілька чиновників були його постійними клієнтами, тому француз вирішив відійти від кулінарного бізнесу та зайнятись просвітництвом місцевого населення і стати вчителем.

Одеса стала для М. Всеволозького справжнім відкриттям, оскільки всього за декілька років перетворилася з бідного селища в заможне і велике місто, яке швидко виграло торгівельну конкуренцію з Херсоном і спрямувало торгівлю Правобережної України в західноєвропейські країни. У свідомості мандрівника Одеса залишилась вільним містом, яке було наповнене розкішшю і багатством.

У ньому можна було знайти все, задовольнити всі потреби і примхи. Ритм життя швидкий, все в русі, місто постійно забудовується, розширюється, прикрашається. Мандрівник бачив тут представників різних народів і національностей: українців, євреїв, греків, італійців, німців, французів, вірмен та багатьох інших. Відвідання театру справило на М. Всеволозького велике враження. Він не переставав дивуватися італійській опері, схвально її оцінюючи. Найбільше мандрівника вразило те, що театр відвідувало багато євреїв, які виявилися знавцями вишуканої музики. Взагалі одеситів описував схвально – вони люблять музику і все прекрасне. У цілому, на думку М. Всеволозького, Одеса була повноцінним, великим, заможним європейським містом [3, с. 156-404].

Майже одночасно з М. Всеволозьким у 1837 р. Південь України відвідав А. П. Демидов. Він у зручній та легкій формі передав власні спостереження про відвідані міста регіону та образ життя їх мешканців. Короткий час перебував у багатьох містах Херсонської, Таврійської та Катеринославської губерній, але найбільше враження на нього справила Одеса. Описуючи історію міста, він взяв статистичні відомості з книги А. Скальковського «Первое тридцатилетие Одессы», додавши до них власні спостереження і враження. Місто виглядало в очах А. Демидова зовсім «новим» та особливим, в якому ритм і стиль життя ніяк не можна описати як російський. У місті безліч іноземців, жвава торгівля, швидкоплинне життя, все знаходиться в русі і розкоші. Аналізуючи причини зростання Одеси, він прийшов до висновку, що роль статусу порто-франко в перетворенні її у Великий порт є мінімальним. Усе залежало, на його думку, від географічного розташування міста [9, с. 442-453].

Для В. Измайлова південноукраїнські міста були «новими та особливими». Тут переплітався побут багатьох національностей, усі розмовляли іноземними мовами. Коли він їхав на Південь України, то вважав що потрапить в дикий край без просвітництва і цивілізації, тож був украй приголомшений, коли його очікування не співпали з реальністю. В. Измайлов відмічав, що іноземці живуть в мирі з росіянами, не дивлячись на різницю в характерах і культурі. Його вразило, що всі ведуть торгівельно-комерційні справи, а ритм життя був достатньо високом. Мешканці живуть добре і чисто, кожен думає про гроші та прибутки, поспішає в порт або на біржу, до обіду розмовляють про відсотки, за обідом про прибутки, після обіду – про товари, які привезли до порту. Дрібною торгівлею займаються, в основному, вірмени та євреї, які вважаються людьми почесними та освіченими. Загальний висновок – комерція була душею цих міст. Більше він не знав таких міст, в яких усі думки мешканців поглиналися грошима і торгівлею. Натомість, мало бачив тут по-справжньому освічених жителів.

На В. Измайлова південноукраїнські міста справили враження великих мурашників, в яких можна було побачити як одними людьми можна було замінити машинний труд. Мешканці вели життя виключно домашнє. Громадські гульбища були відсутні. Водночас, усі любляли родинні розваги. У містах гуляло багато іноземців, які любляли напиватися та співати власні національні пісні [10, с. 186-378].

На побутовому рівні О. Афанасію-Чужбинському міста Півдня України не сподобалися. Він побачив достатньо повільний ритм життя, під час якого місцеві мешканці вели дрібну торгівлю. Міські громади або сплять, або п'ють алкоголь, іноді грають у ігри. Різного роду шинків дуже багато і відвідують їх регулярно і старанно. Ресторанів мало, їх гостями були виключно іноземці або місцеві чиновники. Базари збираються невеликі, здебільшого тоді, коли колоністи привозять свої товари на продаж. Найбільш радісні події – коли приїздять чумаки та збираються ярмарки, які вкрай сильно відрізняються від російських і, навіть, малоросійських. Міста оживають тільки під час єврейських свят, хоча євреїв не любили за їх промислово-комерційний образ життя. Наприклад, в Олешках О. Афанасію-Чужбинському один з місцевих мешканців розповідав свою мрію: побачити, як два єврея б'ються, а він би їх обох поколотив і змусив би помиритися. Отака місцева розвага.

За свідченням мандрівника, як громадське, так і культурне життя знаходилося на низькому рівні. Тільки іноді люди збиралися увечері на танці. Наприклад, у Херсоні найбільш популярним місцем для розваг була, за словами О. Афанасія-Чужбинського, набережна, де особливо вночі всі гуляли, пили алкоголь і де відбувалися сцени еротичного змісту. Також він свідчив, що у місцевих мешканців грошей небагато, торгівля заснована на спекулянтському принципі і нечисельна, а колоніальні товари дешевші, ніж в Росії.

О. Афанасій-Чужбинський відмічав, що у таких містах як Олександрівськ, Берислав, Олешки, Нікополь побут був виключно українським, більшість розмовляла українською мовою, в одязі панували шаровари та вишиванки [1, с. 189-379].

Читання книжок, за його спостереженнями, не було популярним явищем. Тут вчать письму, читанню, трішки розмовляти іноземними мовами, музиці і танцям, а не читають з різних причин: немає часу через велику зайнятість, висока ціна на книжки, а тим більше там таке пишуть, що дівчатам це знати просто було не варто на думку місцевих мешканців. Батьки засуджували сучасну літературу, оскільки там пишуть непристойні речі, а власних доньок вчили, щоб одружувалися з заможними дідами й витрачали їх гроші. При цьому пишалися тим, що таким навчанням давали дорогу в життя власній дитині.

У цілому, за спостереженнями О. Афанасія-Чужбинського, у плані модернізації місцеві мешканці зробили значний крок уперед. У моді було все європейське. У записках відмічалось, що спочатку різні національності проживали окремо, але з часом усі переплелися. Мова українізувалася, пісні змішалися, а російські жінки припинили носити сарафани. Традиції аристократії представляли суміш російських і українських звичаїв. Водночас, місцеві мешканці багато займалися городництвом. Переважало вирощування кавунів, було багато помідорів, які стали особливістю Півдня України. Помідори тут використовували ледь чи не у всіх стравах, що значно відрізняло кухню Півдня України від інших регіонів [1, с. 189-379].

Підсумовуючи свої враження від подорожей Півднем України, російські мандрівники висловлювали здебільшого позитивне загальне враження від

побаченого. В їх свідомості склався достатньо привабливий образ південноукраїнського міста як «нового та особливого», модернізованого, своєрідного, багатонаціонального, полікультурного, європейського, мирного, щасливого, комерційно-торгівельного, що давало підстави розмірковувати про майбутнє міст регіону.

У висновках про свою мандрівку П. Сумароков написав, що Крим його навчив творити добро, оскільки це є найбільшою цінністю в житті кожної людини [4, с. 132-143; 15, с. 89-202].

Більшість південноукраїнських міст залишили у свідомості М. Всеволозького позитивне враження. Вони самодостатні, можуть легко обходитися без столиці і без великого капіталу. А от Катеринослав йому не сподобався, оскільки дороги були поганими, вночі зупинитися в готелі не вдалося, а страви в ресторані не відповідали його смаку.

Про відвідання кримських міст мандрівник написав, що навколишня природа спонукає до філософських роздумів про сенс життя і не викликає бажання повернутися додому в російську дійсність. Тут добре жити мрійникам, філософам, художникам, науковцям, але не багатіям, оскільки просто неможливо нікуди вкладати кошти. Край віддалений від центру, але просто необхідний для Росії для демонстрації свого домінування на Чорному морі [3, с. 404-478].

Загальні враження О. Афанасія-Чужбинського також на користь південноукраїнських міст. У його свідомості склався образ провінційних містечок, які невідомо з яких причин названі містами, у яких панує бруд, пил [1, с. 202-435].

Перспективи розвитку південноукраїнських міст визначалися мандрівниками неоднозначно. Наприклад, М. Всеволозький бачив південноукраїнські міста у майбутньому великими, багатим і зразковим, тим більше, що навколо них було збудовано велику кількість заможних маєтків російської знаті [36 356-398].

Російський дворянин, генерал, Оренбурзький губернатор П. Сухтелін бачив у перспективі Одесу не торговельним, а військовим центром. Автора подорожніх записок більше цікавила військова могутність Одеси, він детально охарактеризував порт, військовий гарнізон та вважав, що місто неприступне для ворожої армії. У цілому, він розглядав Одесу як базу військового флоту, через яку Росія здатна забезпечити домінування у Чорному морі. Тому, на його думку, потрібно було переселяти в місто більше корабельних майстрів, які б побудували ще більше військових кораблів. Торговельне значення міста він взагалі не розглядав як перспективне, навіть скаржився на те, що в Одесі зовсім неможливо знайти каву. Однак, не пройде і десятка років, як інші російські мандрівники назвуть Одесу саме торговельним містом [5, с. 16-17].

Для В. Измайлова Південь України виявився «краєм світу» у перспективі якого тільки світле торговельне майбутнє, а Одеса виграє конкуренцію з Ригою і перетвориться в найліпший і найбільший порт імперії [10, с. 356-378].

Ратував за торговельний розвиток міст Півдня України у майбутньому й О. Афанасій-Чужбинський. Хоча і вважав, що Олександрівськ, Берислав,

Олешки мають змогу перетворитись на великі міста тільки завдяки транзитній торгівлі і розвитку судноплавства Дніпром. Залізницю тут будувати не потрібно, оскільки не вигідно. Обстоював ідею, що Херсон повністю безперспективне місто, а статус губернського міста пропонував передати Єлісаветграду [1, с. 202-435].

Таким чином, можна зробити висновок, що у російських мандрівників після відвідання південноукраїнських міст склався дуалістичний образ, в якому панував занепад старого світу і розбудова нового, швидкі модернізаційні процеси європеїзації проходили одночасно з провінціалізацією. У цілому, вони створили живу та об'єктивну картину міського простору, насичену дрібними побутовими деталями, історичними, географічними та етнографічними спостереженнями. Власні переживання були перенесені на другий план, оскільки на перший план вийшов образ південноукраїнського міста, в якому панувала модернізація, доброта, мир, спокій, комерція і торгівля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Афанасий-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию / А. Афанасий-Чужбинский. – СПб. : Типография морского министерства, 1861. – Т. 1. – 465 с.
2. Велихов Л.А. Основы городского хозяйства: общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйствования / Л. А. Велихов. – М.-Ленинград : Государственное издательство, 1928. – 466 с.
3. Всеволожский Н. С. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836 и 1837 годах [сочинение] / Н. С. Всеволожский. – Москва : Тип. Августа Семена, при Императорской Медико-хирургической академии, 1839. – Т. 1. – 495 с.
4. Гудзий Н. К истории русского сентиментализма (Путешествие в Крым П. И. Сумарокова) / Н. Гудзий // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Таврическая Губернская типография, 1888. – № 6. – С. 132–143.
5. Гурлянд А. Из описания г. Одессы, сделанного генералом Сухтеленем / А. Гурлянд // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Экономическая типография, 1900. – Т. XXII. – С. 16–17.
6. Демидов А. Н. Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году, Анатолием Демидовым / Демидов А. Н. – М. : Тип. А. Семена, 1853. – 543 с.
7. Дорошева А. О. Самоврядування в приморських містах Півдня України в другій половині ХІХ ст. : дис ... канд. іст. наук : 07.00.01 / А. О. Дорошева. – Одеса, 2009. – 195 с.
8. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : Наука, 1955. – 267 с.

9. Зеленецкий К. Путешествие в Южную Россию и Крым Анатолия Демидова / К. Зеленецкий // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Городская типография, 1844. – Т. 1. – С. 442–453.
10. Измайлов В. В. Путешествие в полуденную Россию : В письмах, изданных Владимиром Измайловым / В. В. Измайлов. – М. : Университетская типография, 1802. – Т. 1. – 404 с.
11. Констанинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роках) / В. Констанинова. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – 569 с.
12. Миронов А. Русский город: социальное, экономическое, демографическое развитие в 1740–1861 гг. / А. Миронов. – М. : Наука, 1975. – 386 с.
13. Надеждин Н. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу Н. С. Всеволожского / Н. Надеждин // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Городская типография, 1844. – Т. 1. – С. 433–441.
14. Сумароков П. И. Путешествие в Крым и Бессарабию в 1799 г. / П. И. Сумароков. – М. : Университетская типография у Ридигера и Клаудия, 1800. – 238 с.
15. Сумароков П. Досуги Крымского судьи или Второе путешествие в Тавриду : в 2-х частях / П. Сумароков. – СПб. : в Императорской тип., 1803-1805. – Ч. 1. – 226 с. ; Ч. 2. – 244 с.

Данная статья посвящена освещению образа южноукраинского города в заметках российских путешественников XIX века. Отмечается, что в их заметках анализируются общие сведения о городах Юга Украины, даются короткие статистические сведения. Характеризуются также городские общества, их образ жизни, социальные, национальные, религиозные особенности сосуществования, описываются властные институты городов и региона. Значительное внимание уделено природе и историческому прошлому края. Характеризуется социально-экономическое развитие южноукраинских городов. В их описаниях содержатся известия про главные и неординарные события городской жизни, которые не вошли в статистические ведомости, а поэтому являются неоценимыми источниками по истории повседневной городской жизни и культуры. Сделаны выводы о том, что путешественники находили города южноукраинского региона особенными, новыми и оригинальными, в которых ритм жизни проходит специфическим образом, отличным от других регионов.

Ключевые слова: Юг Украины, городское пространство, местное управление, городское самоуправление, путевые заметки, путешественники.

This study is devoted to examining the image of the South Ukrainian towns in the travel guides of the Russian travelers of the 19th century. It represents brief characteristics of the travelers' personalities and their worldview. Their descriptions analyze general information about the towns in the South of Ukraine and represent brief statistical data. They characterize the town communities, their life style, social,

national and religious peculiarities of co-existence. The travel guides characterize the authority structures of the towns and the regions. Considerable attention in the travelers' descriptions is paid to the region's nature and historical past. They depict the social and economic development of the South Ukrainian towns. They represent personal and subjective evaluation of the observations. The travelers' descriptions contain the information about the major and extraordinary details of the town life, which did not enter the statistical data therefore they are considered valuable sources of the history of the towns' everyday life and culture. This allows the conclusion that the travelers found the towns of the South Ukrainian region special, new and original, with a specific rhythm of life, different from other regions.

Key words: *the South of Ukraine, town space, local government, town self-government, travel guides, travelers.*